

Dobszay László

A zsolozsma-himnuszokról

(Kritikai megjegyzések a Bugnini-liturgiához – I.)

I.

Cikksorozatunk bevezetéseként határainkat akarjuk meghúzni, egyrészt, hogy bizonyos álláspontoktól elkülönüljünk, másrészt hogy bizonyos – bár fontos – témákat a tárgyalásból ezúttal kirekesszünk.

Dobszay László zenetörténész, karnagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola egyházzenei tanszakának tanzévközvetítő egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke. A cikk angol eredetije megjelent a Church Music Association of America folyóiratában: *Sacred Music* 116 (1989) 3. szám, 21–24.

1. Kritikai tevékenységünk sem az egyházi felsőbbbséggel szemben engedtlenséget, sem az egyetemes liturgikus gyakorlattal szembehelyezkedést nem valósít meg. A mindennapokban a liturgia ma érvényes előírásaihoz kívánunk alkalmazkodni, akkor is, ha azokat – mint a liturgiával foglalkozó szakember – sok részben hibásnak vagy kevésbé szerencsésnek tartjuk is. Észrevételeinket nem a kontestálás, hanem a szolgálat jegyében tesszük.

2. A Bugnini-liturgiát¹ nem azért tartjuk nagyrészt elhibázottnak, mert újított, mert reform-liturgia, hanem azért, mert – véleményünk szerint – elhibázottan újított és ezzel kárt okozott. Liturgikus reformra bizonyosan szükség volt, de nem biztos, hogy erre a liturgikus reformra. Éppen ezért nem fogadjuk el a vélemények „progresszív–konzervatív” kategóriák szerinti osztályozását, s azt sem, hogy a mai bajok fő oka a progresszív és konzervatív szélsőségekben rejlik. Úgy gondoljuk, hogy míg a gyakorlatban az Egyház előírásaihoz tartjuk magunkat, a liturgia vizsgálója – kellemetlen kötelesség – megvizsgálhatja az újat és a régít egyaránt, mindent a maga sajátos igazsága szerint.

3. A liturgiának megvannak a sajátos törvényei és igazságai, méghozzá nem pusztán jogi törvényei, hanem saját *belső* törvényei és igazságai. A Bugnini-liturgiát mi nem teológiai szempontból akarjuk kritikával illetni – még ha van is néhány olyan pontja, ahol a liturgikus megoldás mögött problematikus dogmatikai magatartás sejthető (pl. a szentségek rítusa) –, hanem e sajátos „liturgiai igazság” szempontjából. A liturgiának a *lex credendin* túl látszólag nincs mércéje: minden elképzelhető, spekulatív igazolható. Ám a liturgia a szenthagyomány egyik legmagasabbrendű letéteményese, az Egyház bölcsességének – stilizáltságában is – élő továbbadása. Tartalmát a dogmatikai szabályzórendszer mellett működő spirituális, társas-pszichológiai, esztétikai, kulturális, érzelmi, történeti, pedagógiai faktor-együttes teremti meg, mely a liturgiának a vallás más szféráival összefüggő, de azokkal *nem* azonos

¹ A cikk angol nyelvű megjelenése után többen kifogásolták a „Bugnini-liturgia” megnevezést, mondván, hogy az új liturgiát nem egy személy dolgozta ki, hanem bizottságok, s az a pápa illetve az illetékes kuriális hivatalok tekintélye alatt került bevezetésre. Ezek az olvasók nem vették észre a cím kétségtelenül provokatív jellegét. A név természetesen sem szerzőségi, sem jogi tulajdonítást nem akart jelezni, hanem tartalmi mondanivalója van. Azt szimbolizálja, hogy az „új liturgia” nem a római rítus újabb formája, nem egy szerves fejlődés újabb állomása, hanem kapkodva létrehozott, voluntarista invenció, melyben az egyéni elképzelések és ambíciók uralkodó szerephez jutottak. Ez tartalmilag így marad akkor is, ha elnyerték a jogi jóváhagyást.

szerepét meg is őrzi. Bár a teológiai spekuláció garantálhatja a *lex credendi* és a *lex orandi* összhangját, a liturgikus jogalkotás pedig védelmezheti az önkényességgel szemben a liturgia értékeit, de a liturgia *sajátos igazságának* megragadására a spekuláció alkalmatlan, a jog nem elégséges. E szakrális szféra érintése éppen ezért kíván meg nagy tapintatot, mert érveléseink ugyanúgy másodrendűek a valósághoz képest, mint az életről szóló bármely spekuláció az élet teljességéhez képest.

4. A liturgia számára a *tradíciónak* – egyebek mellett – éppen azért van oly nagy szerepe, mert a legfontosabb referencia-pontot nyújtja. E tekintetben a Liturgikus Konstitúció világosan beszél: lehetségesnek tartja az újítást, de két törvényt ad számára: az új formák a már meglévő formákból szervesen nőjenek ki, s csak olyan újítást vezessenek be, mely az Egyháznak igazi és valódi hasznot hoz (23. §). Sajnos e két törvénynek egyes pontokon már maga a Liturgikus Konstitúció is ellene mond, a következő években pedig – mint annyi másban, e két pontban is – élesen szembekerültek a rendelkezések magával a Konstitúcióval. Ezért is problematikus, ha a rendelkezésekért jótálló Róma az egész ügyet az engedelmesség kérdésére kívánja redukálni, hiszen – ez esetben – saját bizottságaitól kellene először számonkérni az egyetemesebb, átfogóbb törvények tiszteletét. Lélektanilag azért nehéz az engedelmesség igényével fellépni, mert egy önkényes, nagy mértékben egyéni iniciatívákra épülő, az Egyház sokszázéves gyakorlatával szembehelyezkedő konstrukció követeli magának (jogilag érvényesen, de tartalmilag vitathatóan) az Egyház szokásainak kijáró tiszteletet.

5. A tradíciót a következőkben nem tekintjük egynek a tridenti liturgiával. A tridenti liturgia a rendezetten sokféle változatban élt római liturgia egyik – nem a legsikerültebb – elágazása. Referencia-pontnak tehát nem a tridenti liturgiát tekintjük, hanem a római liturgiát, úgy, ahogy az a helyi, rendi, időbeli változások sokszínűségében megjelenik. Am a Bugnini-liturgia ezt a gazdag változatrendszer ismervé *sem* sorolható be a római liturgia családjába, mert olyan mértékben önkényes alkotás, hogy sem a „régiekből szervesen kinőttek” nem tekinthető, sem nem állítható róla, hogy újításait az Egyház „igazi és valódi” lelki érdekei kívánták.

6. A Bugnini-liturgia bevezetése gyakorlatban összekapcsolódott az anyanyelvre való áttéréssel. A kettő nem ugyanazon értelemben „liturgikus reform”, mert míg az utóbbi a liturgia közvetítésmódjában hozott változást, addig az előbbi a liturgia *tartalmában*. Bár a nyelvcseré sem problémamentes kérdés, cikksorozatunk azzal nem foglalkozik.

7. A liturgikus reform a közfelfogásban – elsősorban a papságéban – kialakított egy bizonyos felfogást a liturgiáról, mely vélekedésekben, ítéletalkotásban, a liturgia végzésében, tanításokban, gyakorlati törekvésekben jelenik meg. Ennek az új mentalitásnak és az egész papi lelkületre való kihatásának elemzése lenne a legelső feladat. E cikksorozat mégis mellőzi – vagy legföljebb érinti – ezt és a hasonló elvi kérdéseket.

II.

A zsolozsma-himnuszokkal kapcsolatban a Liturgikus Konstitúció két változást irányzott elő: a repertoár bővítését és „régik alakuk helyreállítását”, vagyis a XVII. századi „aggiornamento” szerencsétlen eredményének felszámolását (cf. 93. §).

A Bugnini-breviárium az első feladatot teljesítette, sőt talán túlteljesítette. Nem biztos ugyanis, hogy a himnuszok számának megsokszorozása minden szempontból nyereség. A római liturgia himnusz-öröksége ugyan lenyűgöző mennyiségű, de ebből egy-egy egyház csak mintegy 80–100 darabot használt, s ezek megfelelő ismétlődése, a változatosság és állandóság kiszámított egyensúlya egy bizonyos familiaritást eredményezett: a szövegek és dallamok ismétlődéseiből adódóan az imádkozó szinte minden himnuszt egyenként ismerhetett, sok esetben akár fejből is tudhatott. Ezt a személyes kapcsolatot a himnuszok túlzott száma (az új himnáriumban megközelíti a háromszázat; köztük sok új szerzemény) veszélyezteti. A repertoár némi bővítése (melyet a Konstitúció kilátásba helyezett) véleményem szerint indokolt volt (nem egyformán a breviárium valamennyi részében, de alig nyomható el az az érzésünk, hogy itt egy albizottság túlzott ambícióval használta ki a kreativitás megnyitott lehetőségeit.²

A szövegek helyreállítása a darabok többségénél öröndetesen megtörtént. Legfeljebb azt lehetne felróni, hogy máskor meg éppen az új himnáriumban alkotói láttak indokot „javításokra”, s így most sem mondhatjuk, hogy hiteles szövegeket tartunk a kezünkben. Véleményünk szerint e módosítások többnyire indokolatlanok. Hogy csak két példát mondjunk: elhagyták Szent Ambrus híres húsvéti himnuszának („Hic est dies verus Dei”) két utolsó strófáját, vagyis azt a szövegegységet, melybe a költemény torkollik, mely Krisztus feltámadásának és az ember feltámadásának összekapcsolásával eszkhatológikus távlatot nyit a himnusz végén. E csonkítás poétikailag is veszteség. – Másik példánk a nagybőjti himnuszok átírása, a „*jejuniumra*” vonatkozó utalások kiirtása. Holott 1. a nagybőjt mai is a testi böjtölés kiváltságos ideje, 2. a himnuszok az Egyház sok évszázados liturgikus aszkézisének tanúi, s így lehet, hogy „nekik van igazuk” egy recens áramlattal szemben, végül 3. az egyházi írók egybehangzóan nyilatkoznak arról, hogy a *jejuniumot* átfogó, a testi böjtölésen túlhaladó értelemben kell vennünk („*jejunium magnum et generale*”), s ebben az értelemben aktualitását ma is megőrizte.

A legnagyobb változás abban történt, amire a Konstitúció *nem* adott utasítást: a himnusznak a zsolozsmán belüli helyében. A római zsolozsma első részletes tanúja, Szent Benedek regulája már rögzíti azt a szabályt, melyet a római liturgia sokféle zsolozsma-családjá, a rendi és egyházmegyei liturgiák százai is kivétel nélkül követtek: az evangéliumi *canticummal* (Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis) végzendő három órában (vesperás, laudes, komp-

² Talán az lett volna (lenne) a legkielégítőbb megoldás, ha az Egyház előterjesztene egy mértéktartó „közös himnáriumbot” (mondjuk 60–80 himnusszal), s ezt kiegészítené egy bőséges válogatás a „hymnuszok kincses-tárából”, melyből az egyes részegyházak – adottságaik szerint – nagyjából további 60–80 darabbal kiegészíthetnék saját himnáriumukat, hozzátéve még néhány himnuszt saját liturgikus hagyományukból.

letórium) a himnuszt a hóra közepén, a *canticum* előtt kell énekelni (attól egy verzikulussal elválasztva), egyébként pedig a hóra elején éneklük.³ A Bugni-ni-breviárium most „rendet csinált”: minden órának az elejére tette.

„Apró különbség, nem érdemel szót” – mondhatná valaki, aki nem élte át az ősi rendszert, s főleg aki számára nem a karban mondott zsolozsma az alapélmény, a norma. Akinek azonban elégszer volt alkalma megvalósulásában végigélni a laudes- vagy vesperás-hórát, tudja, mily sokkal járult hozzá a hóra hatékonyságához az a hagyományos felépítés, melyet nem egy gépies rendszer irányított, hanem egy liturgiai életszerűség. Ezt az étellel átjárt, s csak életműködésében felfogható, megítélhető rendet logikai, teológiai, pszichológiai-művészi hatások összefonódása hozta létre.

E három hóra tetőpontja az evangéliumi *canticum*, melynek méltóságát az újszövetségi szituáció adja, de egyébként szövege a zsoltárok világából nő ki. Ahhoz, hogy e szavakat teljes fényükben, az ünneplés hőfokán énekeljük, az antifonán kívül éppen a himnusz fellendítő ereje segít minket. A *capitulum*tól, a hóra középpontjából indulva egy olyan tömb alakul ki (*capitulum* + rezponzórium + himnusz + *canticum*), mely időben és jelentőségben egyenrangú az első tömbbel, de a pszalmódia nyugodt folyásával szemben egyre emelkedő intenzitású. A hóra első szakaszának elsődlegesen ószövetségi (illetve: alkalmazás-szerűen újszövetségi) hangoltságával szemben e második szakasz közvetlenebbül az újszövetségi beteljesedést tárja fel.

Még világosabbá válik e felépítés liturgiai igazsága az ünnepi zsolozsmában. A hóra a zsoltárok nyugodt folyásával indul, melyben elegendő az antifona ahhoz, hogy az ünnepre hangoljon és a pszalmódiának gondolati-zenei hangsúlyt adjon. A *capitulum* csak egy mondatot emel ki a Szentírásból, de rövidegével (valamint a hozzá kapcsolódó vizuális elemekkel) fel is hívja rá a figyelmet. E mondattal mintegy fordulóponthoz érünk: a rezponzórium (voltaképpen: prolixum!) kiemeli a pszalmódia világából. Ezután a himnusz minden szempontból szárnyakat ad a órának: 6–8 versszaka jó keret ahhoz, hogy most már nemcsak szentírási szövegek alkalmazásával, hanem közvetlen fogalmazásban beszéljen az Egyház az ünnepről. A költői kifejezőmód és a forma a liturgia többi részétől karakteresen elkülöníti ezt az egységet. A himnuszt és a *canticum*ot elválasztó verzikulus szinte csak megkomponált szünetnek látszik, de ugyanolyan pillanatnyi lazítás, mint a nagy zeneművekben a tetőpont előtti „visszaengedés”. A himnuszban felhalmozódott gondolati és érzelmi tartalom tör azután elő a mindig azonos, a himnusz hatására mégis mindig más *canticum*ban. A himnuszhoz képest a *canticum* önmagában nézve semlegesebb tartalmú, de a himnusz itt szinte a bevezető trópusok szerepét vállalja, s ezzel ad különös indítékot a legfontosabbnak, a

³ Tudjuk, hogy a himnuszk bevezetése a római zsolozsmába évszázadokig tartott. A monasztikus zsolozsmában azonnal általánossá vált, s tudunk korai egyházmegyes alkalmazásról. Ugyanakkor Róma még az ezredfordulón sem élt vele (lásd az ún. ó-római antifonálékat), a *triduum sacrum* pedig napjainkig megőrizte az ősből, himnusz nélküli szerkezetet. Am ahol bevezették, ott mindenütt érvényesült a fenti elv. Az egyes zsolozsmarendszerek csak egy jelentősebb és egy jelentéktelenebb ingadozást ismernek: Európa egyházainak mintegy fele nem énekel himnuszt a matutinumban, mivel elegendőnek találta az invitatóriumot a terjedelmes hóra illő bevezetéséül. Ezen kívül néhány egyházban variálódott a hóra közepén álló három tétel (a *capitulum*-rezponzórium-himnusz) sorrendje a kompletóriumban (itt-ott a laudesben is).

mindig egy istendicséretnek. A *canticum* antifonája nem elég erre a funkcióra, de arra igen, hogy az ünnepi gondolatot fenntartsa és a *canticum*hoz fűzze. Tegyük hozzá mindehhez, hogy miután a himnusz verseiben már aggregálódik e költői-ünnepi tartalom, dicsőítő záró versének éneklése közben hozzák be az esteli égőáldozat tüzeit, a verzikus közben helyezi a pap a parázsra a tömjént, hogy azután annak füstje és illata a *canticum* általános istendicséretét látható módon is a hora csúcspontjaként mutassa be.

Nyilvánvaló, hogy a hora ilyen felépítése alapvetően dinamikus, előrehaladó szerkezete teljesen különbözik a kis órától. Csak egy spród racionalizmus lelheti örömét abban, hogy a órákat „egységesítette”. A Bugnini-breviárium bevezetésének azon érve sem állja meg a helyét, hogy a himnusznak a hora elején kell jeleznie a napszakot és ünnepet. Nyilván minden zsolozsmázó tudni fogja e nélkül is, hogy reggel van-e vagy alkonyat, az ünnepi gondolatot pedig az antifonák kielégítően jelzik. Abban, hogy ez a gondolat előbb rejtjelesebben, a zsolotárból kifejtve, majd egyre közvetlenebbül fejeződik ki, a hora lelkesége tükröződik. De még ha elfogadnánk is ezt a spekulatív érvet, a praktikus előnyért túl nagy ár a hora közepének kiüresedése, sajátos lelki-lélektani felépítésének elvesztése.

A Bugnini-liturgia szerkesztői is érzékelhették, hogy a himnusz előrevételezése miatt a hora belső egyensúlya felborult, közepe elszegényült. Talán ezért is kerültek a pszalmódia végére az apostoli levelekből vagy az Apokalipszisből vett álszoltárok. Kétségtelenül szép szövegek. Lehet, hogy azoknak a biblia-kutatóknak is igazuk van, akik ókeresztény éneket sejtenek egyik-másikban. De ha énekek, akkor a szentpáli „szoltárok, himnuszok, lelki énekek” (Ef. 5, 19) második vagy harmadik kategóriájába sorolandók (mondjuk a Phósz Hilaron típusú énekek, a keleti liturgia önálló műfajainak vagy a terjedelmes latin antifonáknak korai elődjai), semmint a *parallelismus membrorum*ra épülő zsolotárok újszövetségi megfelelői. Ezért is oly kényszeredett az új breviáriumban látható zsolotár-szerű beosztásuk.

A órák struktúrája iránti érzék (egyfajta *sensus liturgicus*) hiányát nemcsak a himnusz áthelyezése jelzi, hanem a Bugnini-liturgia további találmánya: a misével összeolvasztott laudes, vesperás is. A liturgia története három példát ismer ilyen kombinációra: a karácsonyi éjféli miséhez csatlakozó laudest, a nagycsütörtöki mise végére illesztett vesperást és a húsvéti vigília-mise végén énekelt rövidített vesperást (ill. laudest). Mindhárom egy-egy különleges szituációhoz kapcsolódik, s abban leli magyarázatát. Továbbá egyik sem zavarja meg a zsolozsma és a mise integritását: a órát egészében éneklék el a mise *communió*ja és *postcommunió*ja között. A Bugnini-liturgia szerint a himnusz és a zsolotárok a mise előtt éneklendők, az evangéliumi *canticum* az áldozás után, gyakorlatilag tehát a hora szétesik alkatrészeire: zsolotárai a mise kezdetének indokolatlan elnyújtását jelentik, két – különböző magatartást kívánó – liturgikus ciklus összekeverését. A *canticum* erről levágva egyszerű hálaadási énekként funkcionál. Különösen veszélyesnek tartjuk e megoldást akkor, ha ez nem kivétel, hanem rendszer (plébániákon, papnevelő intézetekben, kolostorokban stb.) Aki ugyanis napról napra ebben a formában éli át a misét és a órát, az nem alkot helyes képet magának egyik arányairól, felé-

pítésének logikájáról sem. Még kivételképpen sem kívánom magamnak, hogy egy Mozart szimfónia 2. és 3. tétele között kelljen meghallgatnom egy Beethoven-szimfóniát, de végleg nem azt, hogy ilyesféle légyen a rendszeres előadási forma.

Egy íróasztal mellett kiagyalt elv érvényesítésének lett áldozata a órák egyéniségét kifejező, életszerű struktúra, melyet másfél évezred liturgia-történetének hozzávetőlegesen ötszáz zsolozsma-rítusa követett, az ötszázegyedik pedig elvetett, sőt eltiltott. Ily csekély a szavazati esélye ötszáznak egy ellenében? Kívánhat-e e kíméletlen eljárás külső engedelmességen túlmenő belső lojalitást és szeretetet? A döntő többséggel szembehelyezkedő „ad inventiones suae”: vakmerőség. Ha a többséget meg akarja semmisíteni: szemtelenség. Ha ehhez egyházas engedelmességet is elvárja: erőszakosság.

A Liturgikus Konstitúció szerint „nem szabad semmi újítást bevezetni, ha azt az Egyháznak igazi és valódi haszna nem kívánja” (23. §). Vajon tudja-e valaki bizonyítani, hogy a laudes, vesperás, kompletórium ősi szerkezetének felborítása 20 év alatt komoly lelki hasznot hozott?

105
R. S. 26 g
C

OR-DE na-tus ex pa-ren-tis
An-te mun-di ex-or-di-um,
Al-pha et O-co-gno-mi-na-tus,
I-psi fons et ciau-su-la

O-mni-um, quae sunt, fu-e-runt,
Quae-que post fu-tu-ra sunt,
Sae-cu-lo-rum sae-cu-lis.

99
R. S. 26 g
P
R. S. 123

-AN-GE lin-gua glo-ri-o-si Cor-po-ris my-ste-ri-um Sau-gui-nis-que pre-ti-o-si,
Qui-ae ma-ter
Quem in mun-di pre-ti-um Fru-ctus ven-tris ge-ne-ro-si Rex ef-fu-dit gen-ti-um.

A. men.

A *Corde natus ex Parentis* és a *Pange lingua gloriosi corporis* himnusz középkori magyarországi forrásokból (Rajeczky Benjamin, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*. I. Hymni et sequentiae. Budapest 1956, 1976²). Lásd Fekete Csaba cikkét a 15–17. oldalon.